I

Заграва

З приводу бенефісу Зоринського трупа влаштовувала дружню вечірку після закінчення "Огнів Іванової Ночі".

Коли останні оплески горохом прокотилися від оркестри до галерійки, коли спустилася подерта, важка від кількарічного пороху, завіса й масні пальці звичними рухами стирали фарбу з дочасно потертих облич, зробилося тихо в порожній залі, й від її порожнечі снувалася таїна порожніх помешкань. На сцені тяглися д’горі й зникали під темною стелею безконечні шворки. І здавалося, що там, попід стелею, немов велетенський павук, причаївся хтось завішений, що життя не зміг подолати.

Нагорі, у колишнім чиновничім клубі лаштували вечерю. З убиралень чулися голоси товаришок:

– Предгубревкому в другім ряді сидів.

– І зовсім то не пред.

– Кому ти кажеш? Яка порожнеча…

Юра сів на суфлерську будку й чомусь пильно розглядав свій чобіт, розглядав настільки уважно, що, здавалося, в кінчику його лівого чобота купчилося майбутнє людства.

Нагорі голоси робились дзвінкі та заздрі.

Юра підвівся. Вийняв з кишені чверть хунта соли – тижневий пайок і посміхнувся. Як мало треба – золотниками міряється настрій, настроєм внутрішній лад – так зване щастя.

Ну й хай! А хіба не золотники, прикладом, людські очи, що перевертають життя?

Юра глянув скоса на шворки, до стелі не зважився перевести погляд, зробилося моторошно від самоти та від хворого відчуття порожнечі. Він поволі зійшов нагору.

Трафаретним патосом проголошувала тост Зоринському Таня, шепотіли щось осторонь, розбігалися тіні від гасових лямп, по кутках точучи змову, а за великими тьмяними шибами – Заріччя мружило далекі тихі вогники на болоті.

То рибалки чи не востаннє готувалися рибу ловити, то хазяї вартували останні копиці болотяного сіна, а може – то й без людей, може, так – огні. Вогні, що людську душу тягнуть у далечінь, не питаючи про мету та свідомість…

За столом балачки набували жвавості.

Юра притулився чолом до спітнілої шибки й слухав.

– Модесте, ви прийняли оте чорняве дівча, що десь із Містечка, чи що?

– У неї прекрасне сопрано, соковите!

– По-перше – прийняв, по-друге – голос непоганий, а що до третього, цебто її дівочості, то відомостів не маю, – пробубонів, немов рапорт начальству, дебелий Модест.

За столом знявся регіт.

– То я можу вас поінформувати, – помреж, – себто я чув…

Регіт затулив помрежеві вуста.

– Мовчи, мовчи! Ми знаємо тебе!

– На хунти цукру – недаремно взявся пайки ділити!

– Ну, а чому ж ми не бачимо між себе чудового сопрано? – гугнявив герой Зоринський.

– Ще встигнете, друже, і наслухатись і надивитись! – Модест.

А далі знову тихе болотяне Заріччя мружило холодні вогники й закликало до невідомих подій, до темної таємниці, що снує свої тенета під солодкуватим бузником і мандрує вогким груддям, колом і колом, а здається тобі, що простуєш вперед…

А внизу в паркові грала військова оркестра, неприємно ріжучи осіннє повітря ржавими голосами.

Ліхтарі, шкодуючи світла, неначе ховаючи його, магаючись за довше існування, тьмяними смугами намацували зворушений мурашник люду, що ґерґотав, гомонів, лузав насіння.

Там, де колом позначилася ясніша пляма, дрижачи від коливання ліхтаря під різким вітром, Юра побачив Миколу. Його серце нараз стрепенулося, неначе вчитель раптово піймав його, маленького Юру, на класнім злочині.

Микола!.. Ясне-ясне волосся, безладно закинуте назад, довгасте зеленувате обличчя з рисами, сміливо вибитими на блідім камені, а в синявім тьмянім оточенні – надкрай ясні блакитні очи завжди з докором і тихою мукою. Нижня губа нервово відстає, творячи різку смужку на гострім підборідді. Рухи нестримані й чудернацькі, постать надто висока й гнучка, завжди хиляється й не знаходить зручної пози.

Микола… Юра відхилився від шиби й прикладав холодні руки до зчервонілого обличчя. Далі побіг сходами, стрибаючи через кільки щаблів. Ззаду кричав щось Модест.

"Йому б пономарем бути в сільській церкві", – чомусь здумалось, і від цієї думки пробігла усмішка, вспокоюючи раптову нервовість.

У паркові холодно було й тривожно… Чорні дерева хиталися мовчки, в розпуці ламаючи чорні пальці, намацуючи свою душу в чорних блискучих калюжах.

Щоб заспокоїти себе, Юра згадував смішні випадки, нервово стрибаючи кумедними асоціаціями у підсвідомі згадки. Руки засунув у кишені й байдуже підійшов до Миколи.

– Здрастуй!

– Здоров, артисте!

Микола був не сам. Біля його, спершися на стовп ліхтаря, стояла якась панна.

– Прийшли на тебе дивитись. Ти, безумовно, талант! Бенефіціянт тобі й у підметки не годиться…

Миколине кепкування не зачепило Юру, – увесь перебував у якімсь внутрішнім полоні.

– Ну, не сердься, я жартом.

– Я й не чув, про що ти…

– Пробачте, я не познайомив: моя давня приятелька Галина Кирилівна до вашої трупи вступає, маючи надзвичайний голос і хист узагалі. Славнозвісний… і так далі.

"Вона", – подумав Юра, але не подивився.

Балакаючи, Микола картавив, від чого мова його завжди світилася гумором, незалежно від думок, що вона їх освітлити хотіла.

– Так ви, справді, до театру хочете? – щоб щось сказати – Юра.

– Та хочу, – якось засоромившись.

Юра глянув на Галю. Нижня частина обличчя ховалась за піднятим комірцем, з-під біленької шапочки розвивалися за вітром пасма кіс. З-під тихої тіні світили сумні оченята.

Микола дивився кудись у далечінь.

– Дивіться – за Заріччям неначе займається пожежа.

Вони глянули. За темним, якимсь ущухлим обрієм справді червоний язик розтирав фіялкові хмари, неначе змагався за колір із самим бажанням схопити все небо в свої криваві лабети. А тут вітер зірвався, хитнув ліхтарі, закрутив чорний шепіт стежками, хитав замучені, розпучливі дерева.

Своїм ліктем Юра торкався Галиного ліктя. Усі троє мовчали. Промайнула, може, мить, а може, хвилина. Юра відчув, що щось треба

сказати, й слова не міг знайти. Стрибали зворушливі асоціації десь підсвідомо й мертво.

– Так відчути, щоб до кінця, – здумалось безладно й загубилось чорними стежками.

– І так всю жисть! – зідхнув Микола і розсміявся тихим сміхом, яким у храмі сміються, боячись образити.

– Ти завжди з жартами, – образилась Галя, одвернулась і тихо пішла.

Юра розгублено дивився слідом.

– Галочко, зачекай! – зупинив Микола. – Юро, ти мусиш Галину Кирилівну провести додому, а то ще заблудить боронь Боже. Вона ж города не знає.

– Не турбуйтеся, я не маленька, але коли товариш Юра хоче, то хай проведе, – додала згодом.

– Я б пішов із вами, та треба йти на засідання.

Юра пішов за Галею.

– Юро, – почулося здалеку, – приходь завтра до мене!

– Чому він вам наказує?

– Він не наказує, я сам хочу його бачити.

– Але ж у нього неможливий тон щодо вас.

– Це вам здається, Галино…

– Звіть мене просто Галя. Це Микола вигадав.

– Ну, Галю.

Далі йшли мовчки. Повітове місто, порожніючи, ховалось у затишну ніч. Знайти відповідні слова – зайве було й гадати. Юра підняв з тротуару великий золотий кленовий лист і нервово м’яв його в холодних руках.

– Знаєте, – рятувала становище Галя, – я так давно хотіла жити в городі. Я дуже люблю село, я в ньому виросла, але хочеться завжди кудись далеко-далеко.

Від того, що вона "рятувала", – слова здавалися пустими й надуманими. Юра починав на себе сердитись, що пішов, і разом так солодко й затишно було відчувати цю тендітну незайману дівчину так близько й так далеко.

Коли перейшли Чортів Міст, з-за рогу Київської вулиці раптом винирнула чорна постать і зупинилась біля них.

– Здорова, Галко!

Галя вся стрепенулась.

– Коли ти?

– Тільки-що прийшов. До партшколи вступатиму.

Щось далеке й припорошене зворухнулося в Юриній душі.

– Знайомтеся! Павлик Гаюн... Товариш Юрко Гілецький.

Обидва юнаки простягли руки й впилися один одному в очи. Чорні очи Павла, розмаяні вітром вороні пасма й рівний тонкий ніс блискавицею прорізали коридори осінніх страждань.

– Пам’ятаєш семінарію? – тихо та подолано, але безмежно байдуже промовив Юра.

Павло вдивлявся, не відпускаючи руки.

– Юро! – скрикнув радісно. – Хоменко! Чому – Гілецький?

– Це по сцені, – стомлено й тьмяно.

Юра з дитинства не любив Гаюна, котрого з третьої класи виключено було за те, що він підчас оголошення війни розповсюджував якісь таємні відозви серед новобранців. Не любив Гаюна за його відчуття моральної переваги й гордої самоти. Тепер зворушилося щось нове в душі. Кожне слово, промовлене Галею до Павла, било немов бичем по роз’ятреній рані.

– Вибачте, мене чекають у театрі, – навмисно грубо обірвав Юра й підкреслено чемно, здійнявши капелюха, мовчки повернув до мосту.

– Він завжди був якийсь кумедний… Ну, та чорт із ним, ходімо, Галко, додому. Я тобі листів-листів навіз.

Галка мовчала. Чомусь було боляче. Вона насупила брови й скривила вуста. Такі вони в неї тонкі та соковиті.

Павло не помітив її мовчанки, а може, не хотів помічати й говорив-говорив про село, про сині краєвиди, про роботу в комсомолі…

Вітер спочив десь. Місто вкутав важкий туман, колючи обличчя гострими, як голочки, вогкими крапинками.

Десь прогув смутно-смутно запізнілий гудок.

II

Метелики та гусінь

– До чого ведеться, до чого воно ведеться? – червонів та нервувався Юра. – Ваша Наросвіта ігнорує український театр, газета виходить російською мовою, місцева влада складається з чужих людей! То де, питаю вас, де здобутки цієї волі, за яку тисячі головами полягли, до якої тяглися віками в ланцюгах та покорі?

Тихий та ласкавий на самоті, Гаюн на людях робився завзятий та дикий. Він бігав по хаті, розмахуючи довгими та незграбними руками, час від часу енергійним рухом одкидав чорні пасма, що лізли в очи, червонів і вигукував:

– То де тих людей набрати, щоб їм не чужі були наші українські театри, коли наші патріоти полякалися грому боротьби й поховалися в свої широченні штани або бабам під плахти? То це ж наші патріоти ладні б були задушити ненависну їм революцію, що відібрала їм хуторянський спокій! У час, коли світами народжується молодий день, коли святою ходою між полів простує молода епоха, ти щось цвірінькаєш про нехтування вашого балагану! Працювати йди, а не ховайся по закутках!

– Хіба справа лише в тому, – перебиває Юра, і очи йому блищать, – хіба лише про те? Не піду я працювати з тими, для кого людська кров за гріш не йде. Щоночі повз моє вікно з острогу проїздить ваговіз, щоночі я в зморі прокидаюся, обливаючись холодним потом від страшних криків. Я питаю – це потрібне? Для кого це потрібне, питаю я, – ці десятки-сотні…

– Чорт побери, – не стримується Павло, – для мільйонів потрібно, для десятків мільйонів, що стогнали віками, а ваші тендітні вушка позакладано було… Ти, Юро, відчуваєш, як кожен нещасний інтелігентик, ти думаєш так, бо тебе випещено з дитинства, бо в тебе панська кров.

– Це ж абсурд!..

– Не перебивай, це не абсурд. Ти інакше думати й не можеш. Ти на зорі нового світання, мов тінь самогубця, що не відіб’є молодого світла. Ти є анахроніст, то ж одійди набік і не псуй повітря там, де будівники простують до царства комуни.

Молодь ділиться на два табори. Здіймається галас, суперечки. Зі стіни іронічним, стомленим поглядом поглядає старий Франко крізь їдкі шари тютюнового чаду.

Це в Просвіті. Вона існує ще в місті, допіру прийнявши радянський статут, та відновивши діяльність. Тепер до Просвіти пішла сама молодь. На чолі ради – Микола. Закладено хорову секцію, що нею керує театральний диригент Модест, драматичною керує Юрко, лекційною – Гаюн. Працює бібліотека. Але ж праця посувається якось кволо, усе життя просвітянське зійшло до імпровізованих дискусій на теми сьогоднішнього дня.

Сперечаються завжди Гілецький з Гаюном, одразу поділяючи громаду на два табори прихильників.

Микола до розмови не встряє. Він сидить у куточку за шахвою, тягне люльку, пахкає зеленим димком і мовчки наслухається.

– Хто мовчить – той двох навчить, – виправдується він.

Микола слідкує за Юрою й пахкає зеленим димком.

Юра розійшовся. Дим стелеться химерами йому перед очима, обличчя спливають в довгасті плями і серед них – в кутку за шахвою він відчуває лише зеленувате обличчя з безладно закинутим назад русявим волоссям. Його немов магнетом тягне у той куток. Він борсається й сперечається, сперечається.

– Іншим – то все, а чому нашій Просвіті хоч би гасу не дати, чи там чого…

– Тому, що цю Просвіту вже давно до архіву здати треба, тому, що тут працюють такі мастодонти, як ти, що єдине їм ім’я можна дати – вороги революції.

– Це питання, хто вороги! Це як хто революцію розуміє…

– Революція не потрібує, щоб її панські синки розуміли! Це не прекрасна красуня фея, як ви, патріотики, малювали собі неньку Україну, – революція – то занесені вгору руки! То м’язи й кров, то м’язисті тіла, проїдені потом та ранами!

Ці суперечки якось ближче звели Юру з Гаюном. Один одного вони ненавиділи й любили разом, як щось потрібне, без чого чогось не стає…

За глибоку ніч тяглася бійка між ними, а, повертаючися, Юра проводив їх – Павла і Галку, що вже жили разом у тихому двоповерховому домі.

Коли повертав уже сам до театру й далеко мружило очи болотяне Заріччя, плутались думки, снували старі боління:

– Де правда? Чи, може, їх, тих правд, є дві?..

А далі виринала перед очима постать Гаюна, а за ним чорнява та жвава Галка.

Зелений дашок на електричній лямпі робить химерними всі обриси хатніх речей, тихими та легкими. Здається, вони живі – етажерка ця незграбна й похила, цей подертий шкуратяний фотель…

Юра лежить горілиць на твердому ліжкові. Микола сидить за столом, головою схилившись на руки, й розглядає якийсь журнал.

Довго мовчать. Під канапою в дикій розпуці проверещала миша, зашаруділа й замовкла. Холодний дощ б’є гострими нігтями в холодну шибку. Юра дивиться в стелю. Тоді голосно зідхає й, не повертаючись, тихо каже:

– Миколо, розкажи мені про Галину.

– Про Галину? – питає Микола, не підводячи очей від журналу. – Що ж я скажу тобі?.. Славна дівчина. Тиха така. Зросла на селі, немов лісова сіра квітка. Знаєш – такі є квітки, що десь між папороттю ростуть непомітним цвітом, аж подивишся десь на провесні й здивуєшся, яка краса! Влітку ці квітки нецікаві, ти не помітиш їх серед буйних запашних бур’янів!

– Але напровесні…

– Напровесні, Юро!..

Знову мовчанка й тиша. Микола перегортає пом’яті сторінки журналу…

– Павлика немає. Партшкольців по селах повиряджали.

– Ну, то я до вас, як не проженете.

– Чого там… – засоромилась Галка, – сідайте!

І сама сіла на канапу, підібгавши ноги і, немов лялечка, кутаючись у широку хустину.

Юра чомусь також зніяковів. Він сів до столу й, розглядаючи якийсь природничий альбом, не знав, де діти руки, – кожна поза йому здавалась театральною. Зрештою, вийняв цигарку й запалив.

– Я вам покажу, тут є чудові метелики, зовсім наче живі, – підійшла до столу й сіла на поруччя фотелю.

– Ось! Вони так нагадують мені наші містечкові луги, оці очкасті з мережаними крильцями. А ще ці…

– Подивіться, Галю, яка краса й поруч яка гидота – м’ясиста, слизька. Чому, Галю, зроблено так у природі, що метелик лише з гусені буває? Чому зроблено так, що до хорошого шлях тільки через гидке й від прекрасного знову один тільки крок до гидкого?

Галя слухала мовчки, а, здавалось, дуже уважно. Чорні брови насупились над перенісся, тонкі вуста заломились в упертій напрузі.

– Чому сперечаюсь я з Павликом завжди? – тихо продовжував Юра. – Хіба буває на світі дві ріжні правди? Хіба правий він, що я панська дитина й що в мені батьківська кров? Це ж єрунда. Батька свого я не знаю, до класи жадної належати не можу, бо в мене нема класових інтересів. Я служу лише мистецтву.

– А мистецтво? – майже пошепки вставила Галя.

– Мистецтво? Хай Україні, хай народові, я люблю його не менш за Павлика.

– У вас ріжні шляхи. Він бореться, а ви спостерігаєте…

– Кожен робить своє, Галю… Я теж боровся колись, але я загубив шлях.

– Через гусінь?

– Гусінь, Галю!

Надворі падав перший сніг і зараз же танув. Його патлаті порошинки, немов кульбабине насіння, кружляли легко та м’яко в вечірнім повітрі, липли до теплих шибок, немов далеким поцілунком.

Юра закрив альбом. Зробилося тихо.

– Галю!

– Що, Юро?

– Та я не про те – гусінь. От хочу сказати вам, та думаю, що не повірите, і ще думаю – чи потрібне це?

– Кажіть! Взагалі, треба менше думати…

– Ну, от. Я хочу вам сказати те, що, мені здається, ви повинні знати.

Він, докуривши цигарку, від неї запалив другу. Галя повернулась на канапу і в куточку знову хустиною зап’ялася.

– Мені здається, я йшов довгим-довгим шляхом, де обіруч спали посохлі та покалічені верби. І поля навколо були – посохлі, мертві. Обрії – без дощу, дерева похилі, небо жагуче, земля спрагла. Довго йшов я, – падав, підводився… знову падав і знову підводився…

На хвилинку замовчав, затягся димом, і почав далі:

– Я почуваю, Галю, що кажу єрунду, але я так, іменно так відчуваю! Коли побачив я вас тоді під театром у жовтім колі ліхтаревого відблиску, мені здалося, що я вже пройшов той шлях, що я можу спочити… Вам, може, дивно чи смішно, але ваш образ, вашу душу, не знаючи й не бачучи вас ніколи, я несу через ціле життя, через цілу оту посохлу дорогу… Скажіть, що ви не вірите мені, проженіть мене геть від себе, але це не відмінить нічого, бо я вас, Галю, люблю…

У хаті зробилось напружено тихо й чути було, як відбиває миті старий кутуватий годинник.

Галя кашлянула несміливо й тихо, подивилась кудись у вікно й тихо-тихо промовила:

– Не треба цього, Юро! Не треба робить когось нещасним…

– Кого? – перебив він.

– Нікого…

Кутуватий годинник знову чітко-чітко відбивав миті…

Довго мовчали.

Далі Юра встав, одягся й, підійшовши до канапи, сказав:

– Простіть мене, Галю. Бувайте!

Вона мовчки стиснула йому руку. Коли він зачиняв двері, Галя сказала:

– Заходьте.

Гарячою щокою лягла на холодну ручку канапи й слала тихий погляд повз лямпу на столі в мутні шибки вікна, що на них цілунками липло патлате кульбабине насіння.

III

Усе, що скаже Модест

Ранок був сірий.

Коли Юра прокинувся в своїй вузенькій і високій, мов тюремна камера, кімнаті, він не зразу пригадав, де він. Невиразні хворобливі сни притупили думки і все звертали до якихось моментів, що їх позбутися було надкрай важко.

Нашвидку одягнувшись, Юра виліз у вікно й поспішним кроком рушив до міста.

У ранковім тумані дзвінко відбивали по цеглі його кроки. На міськім годиннику пробила сьома. У місті було порожньо й заспано. Зупинившись біля маленького рудого будинку, він подзвонив.

Десь за дверима, неначе злякавшись несподіванки, зірвався й надміру голосно розплакався припорошений дзвоник. Юра схопився за ручку, немов хочучи заспокоїти зірваний звук. Далі нервово ходив до воріт і назад до дверей.

Боляче довго тяглася хвилина. Старечий голос за дверима хрипів:

– Хто це?

– Пробачте, Микола Степанович ще спить?

– Товариш Микола ще вчора вдень поїхав до Києва.

– Але ж… – хотів заперечити Юра та передумав, – він мені нічого не переказував?

– Може ви, товариш Гілецький?

– Так, так…

– То панич, то пак товариш Микола вам листа зоставив. Ось я зараз.

Знову чекання. Серце стукає під свиткою, неначе з ребер вирватись хоче.

Біля дверей розчинилося вікно й стареча рука з-за фіранки простягла білого конверта. Юра вирвав його й тремтячими руками намагався розірвати дебелий папір. Зрештою це вдалося. М’ятий папірець було недбало складено. На папері стояло: "Юрко, прости, що не побачив на прощання, їду в справах на місяць чи два. Тобі дещо розкаже Модест. Усе, що він скаже, так є. Ти мусиш мені вірити. М.".

Це й усе. Що спільного між Модестом та Миколою може бути? У що він, Юра, мусить вірити?

Дебела жінка, що гнала кудись корову, спинилась проти нього і з цікавим спочуттям розглядала його.

Юра опам’ятався. Посміхнувшись, тихо пішов назад до театрального парку.

По дорозі він знову й знову перечитував таємного папірця, й перед ним повставала з хворобливою яскравістю вся чудернацька постать Миколи та його глибокі блакитні очи.

Модест зустрів Юру біля паркового водограю. Підійшов до нього і якось надміру сильно стиснув його руку.

– Мені треба вам, Юро, дещо сказати.

Юра впився очима в пухке й червоне обличчя Модеста.

– Микола Степанович казав вам?

Юра, потакуючи, хитнув головою.

– Ну, от… – здавалось, Модест кепкує й умисне розтягає своїм пропитим басом те, чого з такою нетерплячкою чекає схвильований Юра.

– Ну?

– Та я не знаю, чи слухатиметесь ви?

– Ви глузуєте? – не стерпів Юра.

– Ха-ха-ха, – розкотився демонським реготом Модест, – чого б, любчику, я мав глузувати? Ну, ха-ха, – не ображайтеся. Ха-ха-ха!

Юра одвернувся й шукав гарячим зором відпочинку десь далеко в туманнім Заріччі.

Модест раптом зробився поважний і строгий, що зовсім не до лиця було цій дурацький фігурі.

– Пане Юро! Сьогодні об одинадцятій, себто за три години, ви сідаєте на поїзд, щоб завтра о сьомій, рахуючи час на 20 верст пішки, бути в Блискучому. Дорога вам відома. Маєте гроші.

– Це Микола? – з недовір’ям Юра.

– Микола Степанович, – поважно ствердив Модест.

– Що я маю робити в Блискучому?

– Стрітися зі мною в школі.

– Слухайте, Модесте! Або я божеволію, або ви знущаєтесь з мене, або я чогось не розумію. Для чого маю я їхати чортзна-куди? Для того, щоб мати таке приємне побачення! Для чого тут у піжмурки грати, що – я дитина, чи що?

– Голубе мій, – забубонів Модест, – ніхто вас не силує! Не хочете, ніхто й не попросить. Я передаю вам бажання Миколи Степановича і про мене, – хоч ідіть і втопіться.

Юра мовчки взяв гроші, що їх досі тримав у руці Модест, і, перепросившися, міркуючи про загадковість обставин, пішов до своєї вбиральні.

На порозі його стрів помреж – молодий говіркий хлопець.

– Гілецький, а Гілецький! Ви чули? – почав він таємничо. – Чи правда, що наша Чапська не додому поїхала, а лягла до лікарні?

– Іди к чорту! – несподівано гаркнув Юра й грюкнув дверима своєї вбиральні.

Влетівши до хати, він схопив голову в холодні кістляві руки, впав на цупке ліжко й довго-довго лежав, уткнувши обличчя в подушку.

Далі підвівся, видер із зошита листок і написав олівцем:

"Галино Кирилівно (або Галю), пробачте за те, що було вчора. Я так негарно зробив… Вітайте від мене Павла. Мушу на якийсь час виїхати з города.

Гілецький".

Далі подумав трохи й приписав ще: "Хотілося писати вам ще багато-багато… Та те не вийде, про що хочеться. Так, знаєте, мені самотньо".

Покликав Хведька, сина перукаря, і попрохав передати.

Далі забрав найнеобхідніше й пішов на вокзал.

Коли йшов, несподівано по-осінньому м’яке сонце розірвало де тонші хмари й бризнуло тихим світлом по блискучих від талого снігу тротуарах.

Таке воно – осіннє сонце.

IV

Мушля

Микола й не думав виїздити. Він був дома.

Цілий день, доручивши себе охороні свого "любого цербера" – старого господаря Каліграта Каліграговича, він лежав у ліжку, нещадно нищив зелену вогку махорку, пильно розглядаючи пухке від пороху павутиння по кутах безладної хати.

Самотнє глибоке вікно в товстому мурі справляло враження чогось середньовічного, чернечого й таємного. Такий вигляд мала ціла кімната.

Склянки з рудою рідиною, дротики, папірці, товсті книжки – все це в якімсь гармонічному хаосі доповнювало безладну постать Миколи.

Думки його плутались божевільно. Та чи були це думки?

Якісь окремі моменти, незарисовані ескізи, що зростали до велетенських розмірів, неначе під склом мікроскопа, але, не позбавляючись своєї тьмяності, розпливалися в чорному космосі колосальним фіялковим колом, що зростало… І моторошно якось робилося, що меж цього дикого росту встановити не можна. Тихим німим переляком розчинялася душа у фіолетових дугах… І потім знову спокій і сама самота, що чатує під зеленими шибами вікна в осінніх сутінках, вибиваючи мить за миттю дощовими краплями – там за вікном.

Осінь, ця осінь, що якось несподівано обірвала листя з дерев, розпрозорила морозними голочками спраглу спеку, яка ще допіру розливалась золотою стернею, – ця осінь була якась незвичайна й закінчувала собою всю змору подій минулого літа. Але вона не зривала накупчених мук.

Важким туманом, немов мокрим простиралом, вона нерозв’язані збіги зап’яла, що божевільними кутами в роз’ятреній душі гніздилися.

Микола, борсаючись в безвихідних, диких площинах, завжди силою духу свого досі знаходив тихий спочинок, що й усім навколо радо зичив світлом своїх блакитних очей.

Микола схопився з ліжка. У кімнаті було зовсім темно. Лише тьмяною плямою виступав чотирикутник вікна. Здавалося, з темряви зовні хтось причаївся й пильно слідкує за кожним рухом, за кожною думкою… Нервовим рухом зап’яв вікно. Засвітив лямпу. Далі витяг зі столу товстий зошит у шкіряній палітурці й, одкривши посередині, спинив свої очи:

"…Прощайте, гранітні хижаки! Чи стрінемося колись із вами? А все ж лишаюся самотній".

– Далі, далі… Тут. Трохи раніше…

"20-го січня.

Чи сніг полонив сонце, чи воно його? Вони разом виїдають очи в своїм чарівнім поєднанні… Чорна ворона заглядала зі стежки своїми скляними, мов ґудзики, очима в мої очи, і я балакав з вороною!

Рішуче цей хлопчик, "театральний хлопчик", витворений перегорнути лад моєї душі. Це цікаво – почувати остільки гнучку душу в своїх руках! Я відчуваю себе скульптором, що тонкими рухами мне м’яку глину, примушуючи лягати її в бажану форму. Він полюбив мене зразу й полюбив якось по-собачому, він ладен лизати порох з моїх ніг і шукати мого сліду, де б я не пройшов.

Кожне слово моє він леліє, як святощі й вірить, як богові. Чи кажу йому правду? Чи не роблю злочину, брешучи?

Та, зрештою, чи є якийсь критерій між правдою та брехнею? Усе, в що віриш, до чого стремиш, – є правда!

Допіру він слухав так мої думки про надлюдську довершеність, що, здавалося, робився прозорий, а я з хижацьким задоволенням глибше й глибше впинав свої пазурі…

Його душу я полюбив, як первісну дівочість…

18-го лютого.

Дивився в припорошене свічадо…

Щоб не забути дня – горобці скаженіють! Вітер горою літає, свистить голими березами. Сніг посірішав та якось осівся, неначе драну ковдру на сонце викинула вбога господиня.

А в небі золоті, гнучкі, широкі граблі. Згрібають білий дим, неначе в сіножать…

То день такий. Прийшов Юрко з баранчиками вербочок і пхикав: – Хочу, каже, боротися… Дитина! А я: – З собою, кажу, борися! Послухався – зробився серйозний та тихий.

Пішов, полишивши вербочки. Ось вони – пахнуть на столі…

Дивився в свічадо. Воно крізь порох та скло відбило нараз цілі покоління, цілі віки.

Мені нагадалося; батько мій був п’яниця та дрібний урядовець у акцизі, дід мій був теж п’яниця, але не урядовець, а швець. Прадід – не знаю. Можливо, за сторожа на кладовищі.

Протягли свої кістки через людський день, думали, що страждали… Думали, що любили. О, це вже певно, бо якби не "любили", то й мене б не було. Не було б мене, що дошукується таїни та природи в цих побитих склянках та припорошених дзбаночках.

Дивлюся в свічадо – крізь порох у ньому віки, крізь сивину – моє обличчя…

Дивився в свічадо, коли нараз рипнули двері. На порозі тупочеться в крайнім збентеженні Калістрат Калістратович.

Питаю: – Що сталося?

Мовчить та червоною хусткою спітнілі руки витирає. І вже коли переконав його, що все, в порівнянні з безмежністю єрунда, він скривив обличчя, набрався духу й сповістив:

– Ваша, Миколо… жабка, Степановичу, подохла…

Я засміявся. Він розсердився й швидко утік, а мені соромно зробилось. Він годував цілу зиму цю жабу й робив це для мене.

Та хіба, справді, смерть жаби не є подія, хоч би й у космічному масштабі!

Дивлюся в свічадо й кажу:

– Товаришу лікарю, запевняю, що я цілком здорова людина…

Калістратович приніс чай із сахарином та сухарем і пішов мовчки, а я хочу ще про Юрка.

Він – це моє свічадо припорошене. Моя душа відбивається в його душі, мов тіло подвоюється на дві волі. Фізично відчуваю його пориви та бажання. Душу його беру на пінцет, розглядаю в мікроскоп і бачу свої очи, немов у маленькій кулі живого срібла.

Дзвонять… Калістратович за стіною щось мимрить, певно, черевика шукає… Знаю – то Чапська. Юрко в неї закохався.

19-го лютого.

Юрко на неї молиться, а вона зі мною живе. Вона мені гидка – самиця жагуча й хижа!

Коли Юрко прийшов, кажу йому: – Іди від мене, я гидкий. Я не вартий тебе!

Він чути не хоче. Він, здається, у пекло за мною піде.

Підемо й у пекло!

3-го березня.

Сьогодні мені снилося:

Кам’яниста дорога з гори збігає жовта й цупка. Навколо дерева з достиглими овочами, важкими й м’ясистими. Падають яблука на камінь, і камінь немовби стогне. Немовби з-під кожного каменя скиглить жива істота, немов ворушиться каміння…

Коли доказав до цього місця Юркові, він мовив:

– Постій, постій! – схопився, забігав по хаті, вимахуючи руками та втираючи чоло, далі спинився й казав: – Потім з того цупкого й жовтого полилися ручаєм сльози, з каменя, й обливали мені ноги, був босий. Так. Далі…

– Мовчи, – кажу, – звідки ти можеш знати?

– Це бачив я, – каже.

– Далі не треба!

Він дивився порожніми очима на мене. Раптом знесилено сів на стілець, затулив лице руками й мовчав…

11-го квітня.

…Узяв з вікна свою рожеву мушлю й притулив до гарячого вуха. Холодок пробіг тілом. Люблю слухати її шуми полонені. Це шумує самотня душа, полонена в її лабіринтах, і такого говорить!

Колись, закручуючи тіло слизьке та гнучке, в ній ховався перед віками гробачок, під безмежними шарами чорних океанів пересуваючи свою оселю. Хробачок оджив, хробачок одмер, а оселя його лишилась. Цілі віки вона густиме таємну казку чорних океанів. В їхніх невідомих безконечних просторах цілий всесвіт, ніким недосліджений!

Отак і людська душа.

Моя душа – мушля. Її тягає моє тіло гидке, гнучке й слизьке, а коли воно гнистиме між чорних корінців струхлявілих дерев, десь полишиться шумовиння, десь полишиться в просторах моя гаряча, моя божевільна думка, мої прагнення, моя любов та енергія…

Прийшла Чапська й сіла на канапу.

– Таню, – кажу, – послухай, що говорить мушля!

Вона здригнулась від дотику холодного й розсердилась: "Ти вічно дурня валяєш".

Я розсміявся й цілував її пухкі, жагучі уста, її запашну шию. Розщібнув блузку. Вона присунулась близько до мене, своїм гарячим тілом притулилась, пестила гнучкими долонями. Я стиснув її гаряче тіло сильно-сильно, а потім відштовхнув. Мене до сказу доводять її нахабні пестощі…

Вона впала на лікоть і великими, повними ненависті очима одну мить дивилась. Потім, як кішка, кинулась на мене й укусила за плече, її гнів я погасив поцілунками. Я м’яв її гаряче тіло. Я мучив її, й вона стогнала, зціпивши зуби…

Коли я піднімав з підлоги мушлю, що покотилася з канапи, вона, защібаючи блузку, прошепотіла: "дякую", встала й пішла.

Я знову слухав мушлю.

27-го квітня.

Були з Юрком на кладовищі. Сиділи на могилі Андрія. Ми завжди восени та напровесні відвідуємо її, як нашу жертву на вівтар революції.

Старезна береза з потрісканою корою схиляє над ним свій дебелий стовбур і маячить павутинням оголених та гнучких гілок. Справжньої зелені ще нема, але сірий димок вже зайнявся з глибини березових душ, оживив їхню білу жалобу, закосичився горобиним щебетанням.

Юрко скаржився на театральний бруд, на жорстокість Чапської, на беззмістовне життя.

– Тобі треба полюбити, – сказав я, – хорошу славну дівчину! Твоя душа така чиста.

– Я люблю…

– Вона не для тебе!

Він подивився з-під лоба й пройняв мене німим докором.

– Вона для тебе? – видушив ледве чутно.

– Я кажу, вона не варта тебе! Тобі треба не таку. Тобі треба ніжну чайну троянду. Знаєш таку, що в прозорих пелюстках дрижать крапельки росяні. Щоб обійняла твою душу.

Його чоло просвітлішало й заіскрили очи. Я бачив, як в їхній глибині народилася римована краса.

Він зірвав з Андрієвої могилки жовту квітку кульбаби й підніс її росяну корону до уст.

У траві заклопотано прогув кошлатий джміль.

14-го липня.

Саме як порався з трусиком, обгидивши руки його кров’ю, вбіг Юрко, розпатланий та блідий, кинув капелюх у куток і з розпачем зойкнув: – Миколо, я був у проститутки!

Дитина – я надав своєму вигляду якнайбільше байдужості, витер руки подолом халата й узяв свою мушлю:

– Послухай її шумовиння…

Він вколисав свою муку.

– Ти не зробив нічого поганого…

27-го жовтня.

Я довів його до того стану, коли на простороні можу передавати його волі свої бажання, але й сам відчуваю кожне коливання його бентежної душі. Лікувати треба, а я лише роз’ятрюю рани.

Учора приїхала Галка. Така незаймана й чиста. Я умовив її йти співати до театру. Хай вилікує мого хлопчика. Він її полюбить, бо так треба!

29-го жовтня.

Другого ж дня після "Іванової Ночі", після літнього знайомства під таємним освітленням далекої пожежі, зайшов до мене чулий, мов натягнена струна. Зачервонівся й сказав: "Я хочу тобі вірша прочитати".

Прочитав і залишив на столі зібганий папірець:

Троянди, троянди чайні…

На листочках роси,

А на серці зрання

Скам’яніли сльози…

Ніч в очах сховали

Шовкові вії,

А під кущем вмирали

Змії…

Буйно розцвітали

Троянди чайні.

В сутінках страждали

Незнані…

4-го листопада.

Гаюн став на перешкоді. Щодня в Просвіті відбуваються їхні герці. Чи відчуває вона ролю "прекрасної дами"?

Стрів Модеста й радився з ним, як би влаштувати Юркові спочинок. Його неврастенію я довів до краю. Він за малим не божевільний.

А тут іще Чапська до лікарні лягає. Ну що, як він довідається?

Модест обіцяв його послати в якійсь справі на село. Може, ця скотина допоможе".

Узяв перо і, вмокнувши в чорнило, дописав:

"27-го листопада.

Юрко виїхав. Наче камінь звалився з рамен. Полонених шумів не визволиш з кам’яних рамок. Хіба розбивши на скалки саму мушлю!"

V

Перед своїм лицем

Коли Юра, стомлений запорошений, підходив мовчазною вулицею до Блискучанської школи, що своїм зеленим дахом випиналася, мов непрошена зайда, серед убогих стріх селянських хат, – вечірні морозяні сутінки вже обгортали змертвілі простори.

На його стукіт відчинила двері розхристана дівчина зі збентеженими очима.

– Кого вам треба?

– Мені треба Модеста Сапуна.

– Такого тут немає…

– Та що ти, Надю, – перебив десь із темряви низький жіночий голос. – Заходьте, товаришу, заходьте! Ви з міста? Сапуна ще нема, але він має тут бути.

Юра увійшов. Незрима рука протягла його довгими рядами порожніх класів, де з темряви, мов таємні потвори, виглядали шкільні таблиці та світляними плямами позначилися мапи. Зрештою, потрапили до освітленої хатинки.

Юра сів біля столу й оглянув оселю. Над чистеньким ліжком висів, прикрашений простеньким рушником, портрет Шевченка, над дверима з виразом ката на обличчі – гетьмана Дорошенка. На столі лежала розгорнута мапа та кільки купок книжок. Відразу чомусь спала на очи Олесева "З журбою радість".

Ідучи на всякі несподіванки та вирішивши не дивуватись нічому, Юрі лишалося тільки спостерігати, й тому він не турбував зайвими питаннями своїх несподіваних хазяйок.

Дівчина зі збентеженими очима, що перша стріла його, прихилилась до холодної грубки й пильно розглядала гостя, ніби хочучи в виразах його обличчя віднайти відповідь на найпекучіші питання, що, здавалося, роз’ятрювали її тривожну душу. Та ж, що низьким голосом запросила до хати, мала мужню поставу, і русява довга коса так недоречно бовталась між її кремезних рамен, мовби рибальська вудка в руках Зевса. Вона широкими кроками кільки разів виміряла маленьку хатину, далі спинилась проти Юрка й пробубоніла:

– Може, товариш хоче чаю? Надю, настав самоварчика, поки батько прийде!

Юра хотів запротестувати, жаліючи тендітну Надю, але тон цієї амазонки був настільки рішучий, що він не наважився перечити.

Мовчки гортав "Журбу та радість". Амазонка зосереджено міряла куцу просторінь, заповнюючи своїм мускулястим тілом усі її закутки.

Коли Юра втягав гарячий струмінь морквяного чаю, десь по порожніх кімнатах пролунали гучні кроки. Нараз двері широко розкрилися й на порозі став бравий юнак, завинений у широку кирею. Він зміряв орлиним поглядом усіх присутніх і, немов команду віддаючи, кинув:

– Слава Вкраїні!

– До віку, – луною відізвалися дівчата.

– Ви від Сапуна? – звернувся до Гілецького.

– Так.

Потис руку.

– Приємно! Отаман Перепелиця.

Він одразу приступив до діла:

– Ви, друже, як я бачу, людина інтелігентна. Це дуже добре. Нам бракує таких людей. Сили в нас хоч одбавляй, а от розуму не вистачає. На вас ми покладаємо великі надії!

Гілецький мовчав. Думки плутались з об’єкта на об’єкт, мов сонячні зайчики з-під рук дівчинки, що грається свічадом.

Перепелиця перейшов до ширших тем. Він намагався Юркові викласти цілу лекцію з міжнародного становища безталанної України та її внутрішнього стану, а коли він дійшов висновків про ганебну недоцільність існування жидівської влади, Юра несподівано перебив:

– До чого ви це говорите?

Амазонка розсипалась басистим реготом.

– До того, – провадив далі після короткої мовчанки Перепелиця, – щоб ви були свідомі тієї великої ролі, тих великих обов’язків, що на вас хочуть покласти козаки.

– Скажіть, будь ласка, а до чого тут Микола Степанович?

– Який Микола Степанович?

– Рутний!

– Я такого не знаю.

– Хіба не він мене прислав сюди?

– Ви ж допіру казали, що вас прислав Сапун?..

– Так, але ж…

– Але ж для чого ми губимо час на зайві балачки? Кажу вам – ніякого Рутного я не чув, – почав дратуватися отаман.

– Тоді чого вам треба від мене?

– Лише служіння нашій спільній справі.

– А звідки ви знаєте, що в мене є щось спільне з вами? – не витримав Гілецький.

– Надько, – спокійно промовив Перепелиця, – поклич хлопців.

Далі поклав на стіл наган:

– Іменням повстанських загонів ви заарештовані. Допит буде знято завтра.

Мовчки й покірно поплентався Юра порожніми класами, тихою сільською вулицею, оточений озброєними хлопцями, що жартома перекидалися найобразливішими лайками.

Було тихо й порожньо на селі. Морозяна ніч короткою луною відгукалася на їхні розсипані кроки. Холодний місяць кутався в хмарне дрантя, скупим молоком обливаючи чорне картоплиння на городах, розбиті верби по вулиці, занімілу баню дерев’яної церковки.

Його зачинили до якоїсь похмурої клуні, що стояла змертвілим кістяком край села. Холод від току костянив усю істоту, темрява виїдала очи. Помацки рушив у куток, щоби бодай купку гнилої соломи віднайти, коли раптом ногою наштовхнувся на щось м’яке й здригнувся. Десь із темряви зашамотів притишений старечий смішок:

– Хе-хе-хе. Хе-хе… Укупі лучче буде…

Юрко присів до стогу колючого сіна:

– Що ви тут робите, діду?

– Хе-хе-хе… Питаєш… Те, що й ти. За комнезію страждаю. Свої ж хлопці. Я їх колись за вуха тягав, щоб яблука не крали. А тепер – "комнезія" кажуть. Ну-ну…

Дід замовк. У порожнечі всесвітньої ночі було тихо. Тільки час від часу клацало шамотіння беззубого рота та десь далеко-далеко валували собаки…

Думалося про росяні чайні троянди, про шумовиння мушлі.

– Оце сиджу, синку, – не втримав довгої мовчанки старий, – та й думаю, скільки багатств має земля в собі захованих. Скажемо – залізо, потім – золото… потім ще – отой вугіль. Люди це все витягають та портять її… Усе витягають… А як це їй? А?

– Кому? – не зрозумів Юра.

– Та ж землі! Це ж їй шкода? Це ж їй має боліти? Це ж якби з животини кишки вимотувати. А вона, дивись, живе, плоди дає, дощі п’є, на сонці вигрівається. Значить, болить? А?

– Болить, – машинально відізвався Юра.

Дід зрадів цій підтримці, з його беззубого рота потекли невпинні скарби чорноземної філософії. Він усе хотів якоїсь правди, такої, щоб була правда й для людини, й для дуба, й для птиці піднебесної.

Дідова балачка заспокоїла тривогу та якось уколисала Юру. Не хотілося ні про що думати й він настирно відкидав думки, що точилися навколо гарячого мозку: Микола, Чапська, Модест… до біса!..

Нараз воріття зі скрипом одчинилися й різкий голос покликав діда. Той, крекчучи, підвівся.

– Прощай, синку, піду, – кличуть старого. Зададуть йому за яблука та ще й за груші. А про землю ти таки поміркуй.

– Поворачуйся там, шкапино!

Юра лишився сам… Згадав свою стареньку няню, що кожного ранку йому під подушку яблуко клала й казала, що це приносить дядя Сон, щоб він був слухняний. Обличчя в няні було все в зморшках, немов печене яблуко, й кольору такого самого, а усмішка добра й ласкава. Тепер кістки ті десь покірно лежать під зогнилими дошками, під пухкою та соковитою землею повітового цвинтаря. Влітку кропива та лопухи буйно зростають з цієї могили, а восени вітер хлеще гнучким березовим віттям.

Вона казала казки й уколисувала.

Перед очима простягся безмежний луг, укритий запашними медвяними квітами…

Раптом згори, зверху стога щось зашелестіло, закуйовдилось. Луг зник. Холодок від току струсив тіло. На мить усе змовкло, в безодню ночі кидаючи іскри уяви. Далі шамотіння проступило крізь морозяну тишу з наявною реальністю.

Юра широкими очима вглядався в чорну порожнечу, а від цього жовті, червоні, відтак – електрично-білі кола та дуги різали очи. Сіно угиналось під чиїмось легким та гнучким тілом. Далі воно з’їхало долі й легко присіло поруч. Ледве чутним дотиком хтось торкнувся його плеча й теплим подихом – його обличчя.

– Ну, от, – шепоче, – моєї весни вже не зацвітуть каштани. Не питиму роси з жовтявих троянд.

– Хіба мене вб’ють? – питає, а може тільки думає Юра. І ще: – За що?

– Мене не вб’ють, – провадить той так тихо, ніби звуків ніяких і нема, ніби думка лише народжується й відразу розчиняється сіном, током, холодком… Мене не вб’ють, бо мерців не вбивають, і що з того, що я люблю дівчину – це тихий шум. Що з того, що я страждаю, – це загублене в віках коливання. Я вмер, я оджив, я одійшов.

– Ти хто? – Юра.

– Я – я.

– Я – ти? – скрикує Юра й руками хапає свою голову.

Божевільний жах, відчуття подвоєності пекучим вогнем розпирає свідомість.

– Ти – я?

А той міцно держить його за лікоть:

– Ходімо до Галі!

Б’ючися в передсмертній тривозі, Юра напружує останню волю й добуває з холяви ножа.

– Гілецький, ви збожеволіли!

Ніж м’яко випав з рук.

– Я – Надя! Хіба ви не чуєте? Та, що вчора вас стріла у школі. Вовкова Галя з підводою чекає вас за городом. Вони з Гаюном під Містечком переховуються. Ходімо негайно, бо буде пізно. Уже світанок займається. Тут ззаду є шпара в плоті. Швидше бо!

Він подивився долі – нікого, помацав ногою – нема… Лише дівчина тягне за лікоть і крізь безодню темряву жаринками печуть її бентежні очи…

VI

Під блакитним вікном

По замерзлих вибоях підскакував рипучий візок, гнали в безмежну темряву незримі коні, а назустріч обіруч летіли патлаті постаті живицею сповнених сосен. Угорі курілися хмари, все ясніше визначаючи свої обриси перед лицем недужого світанку.

– Галю!

І ще раз:

– Галю…

– Я… – Вона зап’ялася чорною хусткою, так як і тоді на канапі, мов тиха лялечка.

– Я!

Сіра постать спереду пугою свистіла по конячих ребрах.

– Галю, куди ми вперед? Я спочити хочу. Я стомився – моя голова! Галю…

Візок підскакує на замерзлих вибоях, трусить і зриває слова.

– Галю, забери мою душу! Вона без тебе пустий звук… Вона без тебе порожня, мов пустоцвіт! Галю, забери мої страждання, забери мою муку.

Темними ночами, коли закатований стогін гніздився в моїм жагучім мозкові, я жив твоїм тілом! Тиснувши холодну подушку, я цілував твої очи…

Назустріч летіли патлаті сосни, курилися вгорі хмари, вирізьблюючи обриси на хворім тлі.

– Галю, за тобою до пекла піду! Галю, скажи мені слово, глянь на мене, подаруй єдиний погляд, зітри єдину сльозу…

– Стій! – гукнуло з морозяних присмерків, і жовтяві ліхтарики позначили скуйовджені гриви та чорну дугу.

– Хто їде?

Мовчанка.

Один ліхтарик, похитнувсь і поплив назустріч, скалками розтікшися по холоднім багнеті. Ліхтарик підскочив і врізався в очи.

Спершись на воза ліктем і спустивши багнета, їх глузливо розглядав Модест.

Мовчанка тяглася, як вічність. Дерева прошуміли й ущухли.

– Що там? – спереду.

– Пропусти! – пробасив Модест.

І коли коні рушили знову, ззаду розлігся демонічний регіт:

– Хо-хо-хо! Похіщеніє Европи! Хо-хо-хо! Ох-хо-хо-хо!

Змовкло. Галя, важко дихаючи, жувала соломинку. Ранок розлився неясним серпанком, окресливши тихі риси її блідого обличчя. А назустріч летіли сосни.

– Галю…

– Юро, ми приїхали.

Коні стали. Рипучими сходами вони зійшли на зогнилий ґанок напівзруйнованої лісової хатини.

– Лягайте, відпочиньте!

– Я не стомився, я не хочу спочинку… Я, Галю, на грані життя хочу вам, хочу тобі сказати до кінця, хочу сказати до краю…

Вона скинула хустку, її волосся безладно розсипалось на груди. Вона сіла на лаву.

– От, Галю… – сів поруч неї Юрко.

Нараз під дужою рукою широко одкрилися двері.

– Галько! Денікінці місто беруть. Ми маємо повернутись до міста й негайно. Там є нагальні діла!..

Кинув кудись у куток картуза.

– А хто тут іще?

– Гілецький.

– А! – скрикнув Павло. – Цей мерзавець і сюди вже добрався! Шпигун! Дійсно, по-різному можна революцію розуміти! У той час, як золотопогонники, мов сарана, сунуть по радянських землях, він з бандитами по закутках підточує!

– Павле!.. – хотіла заперечити Галя, але він кинувся наперед і, розмахнувшися, вдарив Юрка по обличчю.

– Павле!..

– Геть, бандитська сволоч! Я все знаю, нічого там виправдувати. Геть, мерзавцю, бо зараз же розчавлю твою паскудну башку!..

Юра похитнувся, мов зранений звір, тихим докором глянув у сповнені слізьми Галині очи і, вийшовши з хати, повернув зо шляху до густих сосен.

Сосни шуміли над його головою.

Він простував без мети та думок, шелестіла під ногами пожовкла торішня хвоя, стрибали шишки. Між сосен м’яко спадали білі метелики снігу.

Коли Юра вийшов з хати, Галя кинулась до Павла:

– Павле, що ти зробив? Я ж тобі казала! Павле!..

– Та чого там з ним нюні розпускати! Панська наволоч він! Його б убити, як вошу, треба…

– Павле! Я ж його привезла сюди, я його врятувала. Його Перепелиця заарештував, мене Надя вночі сповістила.

Гаюн одну хвилину дивився на неї великими чорними очима, далі одкинув назад чуба й, витягти з кишені, мовчки подав їй зібганого папірця.

Вона піднесла його до блакитного вікна й тремтячи всім своїм маленьким тільцем, прочитала:

"Юрко, прости, що не побачив на прощання. Іду в справах на місяць чи два. Тобі дещо розкаже Модест. Усе, що він скаже, так є. Ти мусиш мені вірити. М.".

І ще пригадала: "Мушу на деякий час виїхати з города. Гілецький". Тоді сперлася ліктями на лутку й довго дивилася на верхи чорних патлатих дерев, що поволі вкривалися білою наміткою.

– Треба поспішати, Галю!

Блакитне вікно жевріло фосфоричним ранком.

VII

По бриллянти…

Город, здавалося, сьогодні не міг заснути.

Різкий, надірваний вітрець зірвався, колихав у розпуці, немов конче зірвати хотів ліхтарі, – зірвати й у темряві поховати.

– Ой, не світіть, не світіть сьогодні! Сховайтеся!

Закручував порошинки безладного снігу, хитав і поскрипував віконницями обідраних домів.

На Думі чітко й упевнено вдарила друга година. Порожні вулиці снігом заміталися й натягнулися, немов струни, чекаючи тривожного кінця. А тривога зростала. Вона, ця тривога, зростала у вітрі, в ліхтаревім коливанні, в душах мовчазних домів, вона з порожніх кубел гайвороння, що темними плямами майоріли в тополях, простягала свої кістляві лабети і сталевими пазурами торкала натягнені струни вулиць…

З-за рогу з’явилася тінь. Затремтіла довга та неясна й, коливаючись, рушила далі. Вітер сміявся й бігав. Вперед і назад, вперед і назад – навперейми:

– Місто, не спи сьогодні!

За піднятий комір щирою рукою сипав і сипав різкі порошинки.

Раптовий постріл струсив морозне повітря. За вітром постріл, а з вітру стріли в струни вулиць! Розбіглися мов зайчики від сонця… мов зайчики в дитинстві…

Юра стояв під таким знайомим будинком. Він тепер був сірий непривітний, неясний і мовчазний. А навколо вітер усе бігав, віконниці рипіли, за воріттям скавчав собака, та усе вітер кружляв, а ліхтар на тамтому кварталі коливався, роздаючи фіолетові кола між снігом, немов на воді від каменю.

Задубіли ноги, пучки на руках не відчували дотику, щеміли щоки й ніс… Здавалося, застигла думка, а щось (не думка, а щось інше) нишпорило в дальшому куті душі, лоскотало холодними блискучими перами…

Дзвін острог з-за рогу й п’яні голоси не перервали концерту причинних збігів. Вони – за вітром, за снігом…

Довго вишукуване речення, проказане пошепки тисячу разів, стануло в горлі, як на іспиті з латини.

– Господін офіцер…

Дві постаті спинились проти. Обережно намацавши зброю, вони зміряли Юру й мовчки чекали слів.

А слів не було. Їх вітер розметав, порозтикував за кожну віконницю. Юра озирнувся, неначе шукаючи свідків, тоді рушив крок наперед і випалив, як заучене закляття:

– У цьому домі, на другому поверсі живе комуніст Гаюн…

Чи то дріт зашумів під морозом, чи то стовпи шумлять і дротами розносять розмаяну ніч?

Друга постать ворухнулася наперед, і пахнуло в обличчя перегаром алкоголю:

– А у нєго єсть бріліанти?

– Да.

– Как пройті?

– Сюдою.

Юра метнувся, глянув на те вікно. Як колись, за тонкою фіранкою темно-жовте світло десь павутиння кутами намацувало. І десь в Галчиних очах гніздило тіні первісної таїни.

А далі – далі дихати несила… Зривається; дзвоник. Ще й ще.

А може, то телеграфним дротом розбещений нервовий вітер гонить думи диких просторів…

Юра сховався за ріг, схопився закляклими руками за ринву, й руки прилипли. Він одірвав їх і змертвілими очима стежив за відчиненими навстіж дверима.

Зойкнуло щось нагорі. Далі вдарило. Мабуть, стілець перевернувся.

Ціла Юрина істота задубіла, а вітер все літав, і шуміли дроти.

Павлика витягли без кашкета в одній сорочці. Вороні кучері безладно маяли за вітром, чорну сорочку було розщібнуто. Нагорі щось зойкнуло вдруге і звірячим стогоном одізвалося в Юриній душі.

– Два бріліанта цена вашему мєрзавцу!

Павлик коливався, як п’яний. П’яні офіцери тягли за руки, розмахуючи в повітрі наганами.

Минули ріг. Серце одлягло, уся кров кинулась в обличчя.

Від стовпа до стовпа, від будинку до будинку, стежив, перебігав і ховався, як кіт чатує мишу.

Ось минули освітлений льох – "Бакалейня Орона" і крізь розбиті двері розірвалося прокляття:

– Бога!.. Мать!..

А у відповідь прокляттю розляглось нечуване і різке крізь морозне повітря єдине слово:

– Маме! Маме…

І це "маме" підхопив вітер, він закрутив угору крізь снігові танці, крізь фіолетові кола у вагітні надірвані хмари те слово з дівочих уст:

– Маме!

Юра бачив, як рвонувся Павлик, кинувся набік, якось комічно зігнувся, схопив камінь:

– Убивці!

Шарахнув постріл, одбився в мертвих шибах, хитнулися кучері вороні… і тихо пестили замерзлі тротуари…

Дві постаті подалися геть, по-п’яному лаючись.

…Вітер літав, і шуміли дроти… Це не змора нічна душила горло, це реальна справжня ніч зап’ялася чорним оксамитом, шуми вколисала, захмарила думки.

Над ранок вітер стомився. Вулиці відпустили струни. Хмари розірвались, а в блідому заході кривава рука свої кістляві пальці простягла над заспаним містом: де б уп’ястися своїми пазурами?

Він все ходив цілу ніч – крізь вороні кучері, як через гілля в маю, рвалося нестримано й дзвеніло-дзвеніло:

– Маме…

Пом’яте, хмільне місто протирало безсонні очи. Поодинокі верталися з грабунків та оргій, а небо було свіже-свіже, по-морозному.

На Катеринінській Юра зайшов до пивниці, душила спрага. Попросив пива.

– Гілецький! – гукнув хтось з дальнього кута.

Юра підійшов до столика, над яким зігнулися сірі постаті в погонах.

– Хто кликав?

– Не пізнаєш?

– Модесте!

Раптом перед душею повстав цілою істотою велетенський поплутаний, нерозгаданий кошмар…

– Яким чином? Ти… офіцер… білий?..

– А яким чином ти провокатор? – пробасив до жаху знайомий голос. Голос, що за спиною ганявся і, здавалося, сховатися від нього даремно.

– Ти, любчику, не пізнав мене вночі, а я ображатися не звик. Тільки брехати погано – ніяких бриліянтів у цієї голоти нема й не було!

Прокляття застигло в Юринім горлі. Якесь величезне, чорне тіло впало на душу, борсалось і душило.

– Ти! Ти…

– Я зробив тобі послугу і вбив твого ворога, а тая тут за стінкою бриліянти заробляє… Ха-ха-ха!..

Перше бажання – накинутись і розірвати цю потвору – народилося й розтануло в світанковій сутіні…

По сходах Юра кинувся в сусідню хату.

Чорна й тонка постать непорушно стояла перед вікном з заламаними руками.

Це ті причинні очи втопилися в Юриних очах, це її причинні очи чекали порятунку й утіхи.

Обличчя Галки було страшне й строге, немов із білого мармуру вибите, коси розсипались безладно на груди й рамена, а очи, ті очи, очи Галчині запали глибоко-глибоко й світилися божевільним вогнем.

Вона пізнала його не зразу. Далі впала долі до його ніг і цілувала його чоботи. З риданням вирвалися слова, ясні, немов цей морозний ранок:

– Гілецький! Дістаньте мені бриліянти!

Далі чув, немов вітер знову зірвався і вдарив у зелені шиби, перейнятого тютюном і димом шинку:

– Маме!..

Чорний оксамит, м’який, як літня з липою ніч у містечку, закутав душу. Юра зомлів…

VIII

Morituri

– Миколо Степановичу, а Миколо Степановичу! – добивався в двері Калістрат.

– Заходьте, – відповів Микола, поклавши ручку на стіл та одхилившися на спинку фотеля.

І той увійшов блідий та постарілий, тягнучи за собою непокірні капці.

– Миколо Степановичу, голубчику, може, й ми теє… на деякий час підемо…

– Куди?

– Та з городу. Усі ж, голубчику, тікають. Армії вже за мостом, а з червоними, кажуть, сами китайці, всіх, кажуть, ріжуть – і дітей, і жінок, усе палять! Город спорожнів, аж сумно стає – ні тобі душі живої.

– А вам ще довго жити б хотілося?

– Та ви не смійтеся, Миколо Степановичу! Я знаю – ми ж нічого… та хіба ж вони розбиратись будуть!

– Калістрате Калістратовичу, ви ж єрунду мелете!

– Таж кажуть… всі ідуть. Ходімо-бо, – просив жалісно та слізливо. – О! Чуєте?

Десь недалеко бахнув вибух і луною відізвався в далині.

– Ідіть, я не піду. Я не піду, Калістрате Калістратовичу, я маю роботу…

– Ну, тоді прощавайте, – підійшов старий до столу, – не згадуйте лихом.

Нахилився й поцілував у голову, а гаряча стареча сльоза впала Миколі на щоку.

Пішов. Довго вовтузився за стіною, далі рипнули двері й усе стихло. Тільки десь далеко-далеко музично та чітко співали кулемети.

Хвилинку Микола дивився на таємничі морозяні ялинки по шибах, що вигравали правдивими бриллянтами під скісним парусом зимового сонця, далі взяв ручку й писав:

"9-го грудня.

Учора на мості стрів Юрка. Коли окликнув його, він увесь здригнувся, зблід, як полотно й кинувся тікати від мене. Я теж пішов у інший бік. Мені не було боляче. Цього й треба було сподіватися. І хіба цікаві факти, що призвели його до зневіри, до недовір’я, до ляку переді мною? Важно те, що він знайшов сили пірвати рабський ланцюг, що в’язав його до мене.

Ну, й добре. Може, йому й краще буде. А що мені? Я – руїна, я – мрець.

От. Як чітко, як завзято, немов живі, співають кулемети червоних переможців, косячи, вимітаючи віджиле сміття, чистячи павутиння, що в ньому налипла одмерла комашня – от як Калістрат Калістратович.

Вони, мабуть, з піснями, з усмішками героїв ідуть наперед, наперед!

Справжня весна по серцях. І сонце по-весняному грає, бриллянти вплітає в їхню непорочну, білу дорогу.

Чому ж у душі моїй не збудиться радість, чому не сколихнеться кров моя гарячим потоком, чому юнацьке завзяття не збудить до шумовиння, до чину, до боротьби!..

Я поховав свою душу в холодних дзбаночках, від моїх жовтявих пальців тхне ефіром, а від думок – порохом.

Як то важко, як незмірно важко загубити віру в людину, в її майбутнє…

Юрко – остання втрата. Я нічого про нього не знаю й не хочу знати. Я знаю лише, що я, його згубив, а він для мене був – остання підтримка.

Мушля? Полонені шуми? Ні, я не хочу лишити по собі бодай якоїсь тіні, хай не шумлять над трупом моїм журливі берези!

Протягну своє життя й сконаю. Мушлі не треба…

Господи, Чапська іде!.."

Микола встав зі столу й зустрів її на порозі.

– Більшовики прийшли! Такі веселі та радісні, я їх перша стріла, Миколо!

– Таню, чого б ти як найбільше хотіла?

– Я не розумію питання.

– Ти б хотіла зі мною одружитися?

– Хотіла б… – протягла недовірливо вона, – але… – й пильно вдивлялася в його змарніле обличчя. – Але що тобі? В тебе жахливий вигляд! очи повпадали…

– Нічого, я тільки стомився. Значить, ми одружимось?

Вона пригорнулась до нього, гнучкими руками, мов гадюками, обвинула його шию й дивилася просто в вічі.

– Постій-но, постій одну тільки мить…

Він підійшов до шахви, зняв з неї чорний молоток, далі до вікна й несподівано ударив по чімось дзвінкім.

– Що ти робиш? – Здригнулася.

– Це я мушлю. Не треба, Таню, нам більше її шумів! Адже ж вона не сама шумує – вона ловить відгуки всього, що робиться навколо. Вона полонить наші звуки!

І далі бив настирно й рішуче, поки вся вона не розсипалася з дзвоном на плескаті черепки.

– Готово! З рештою, – він обвів рукою спорохнявілі скляночки по полицях та столиках, – ми ще впораємось! Ми, Таню, спробуємо жити без них. Добре? – простяг до неї руки й посміхнувся.

– Добре, любий, – кинулася до нього і злилася з ним в теплім поцілунку.

За вікном прогарцювали вершники.

Коли перші червоні загони вступали до міста, Юра саме був на околиці. Він сперся спиною на поруччя вітрини якоїсь крамнички й бездумними очима стежив за рухом вулиці.

Зима, мов кошлатий сибірський кіт, вигрівалася на сонці, мружачи свої довгасті, зелені очи. Повітря було чисте й легке, а сонце щирою рукою розсипало навколо самоцвіти.

Весела та гаряча прогарцювала повз нього кавалерія, коні пирхали на льоту й важкими копитами скопували жмутки пухкого снігу.

Далі довгими, безмежними лавами простяглася стомлена піхота з потріпаними клаптями червоних прапорців, продзеленчали важким металом задимлені гармати…

А ще далі загрюкотіли тачанки обозу, вгрузаючи величезними колесами в біле, м’яке.

Раптом чорні, мов іскорки, очи збудили зі скам’янілості Юру. Ці очи світилися такою безмежною радістю з-під білих завоїв марлі, що, здавалося, простори розлягалися під їхнім гарячим поглядом, і танути сніг хотів, танути й бігти всесильними, весняними потоками… Юнак сидів на тачанці, а за плечі його підтримувала дівчина, зап’ята, мов лялечка, чорною хусткою… Мов змійки, брови збігались на тонке перенісся… Пухкі вуста посміхалися.

– Небо! – схопився за голову й гарячою долонею провів по очах Юра. Дивився довго-довго. Йшов за валкою і все вдивлявся…

Десь іззаду затягли завзяту пісню молоді голоси… А він ішов.

На душі зробилося світло та легко. Спинився на розі й холодний сніг прикладав до гарячих скронь. Обоз з грюкотом та піснями давно обігнав його.

Він тягся вдалині, мов весільний похід, заквітчаний сірими шапками, оздоблений блискучими багнетами…

"Най їм щастить!" – промайнуло в його голові, що навіки стратила відчуття всесвітньої радости, що навіки втратила життьове прагнення.

Він ішов… Навколо похмурі й буденні будинки маячили віконними рамами, мов сліпими баньками, а всесильне сонце колисалося в гнучких обіймах блакиті. Усе навколо – морозяне й чисте – приймалося, як щось осторонь, як далека, в степах загублена пісня.

Проходив повз такий знайомий двоповерховий будинок. Тепер він не видавався похмурим та сірим, а своїм зеленим кольором творив яскраву пляму на безмежно-білім тлі.

На мить спинився і глянув нагору. Чиясь дбайлива та ніжна рука поправляла зібгані фіранки.

Скільки раз одкривав ці зогнилі двері, скільки раз рипучими сходами через два щаблі летів угору, скільки раз дивився на ці зібгані фіранки…

Посміхнувся й пішов наперед… Ось і Дума. Чітко й упевнено пробила третя година… Далі, далі…

Вулицями роз’їздять озброєні патрулі всесильних переможців, а між голих каштанів невпинно горобці цвіріньокають…

Далі, далі! Яка краса, яка полегкість. Далі! Удалині з-за сірих заламаних гілок спорожнілих дерев вирізався своїми нудними обрисами дерев’яний театр…

Тільки не туди! Тільки не туди, де за порожньою залею підноситься мертва та вічно брехлива сцена, що над нею поплуталися шворки й,

здавалося, вгорі причаївся таємний шибеник, вовтузиться, мов хижий павук, чатує на твоє життя!..

Тільки не туди!..

Крутою горою спускався долі… Чіплявся руками за колючі чагарі і йшов далі…

Місто кінчалося тут. Мертва річка, скована першою кригою, одкривала безмежні снігові простори.

За нею безмежна, блискуча долина Заріччя виблискувала, проти сонця, грілася, як сибірський кіт, мружила довгасті зелені очи…

На душі було визвольно тихо… На душі було радісно, легко.

Сів у м’який замет і, одхиливши голову в м’яке ложе, дивився просто в небо. Десь цвірінькали горобці… Тоді видобув з кишені маленьку плесковату пляшечку й, одіткнувши корок, всипав снігу. Довго дмухав на ню, грів долонями, заклав під сорочку на груди. Коли врешті посірілий сніг обернувся на руденьку грудку, а далі на рідину, побовтав у повітрі й підніс до вуст…

Пекучою блискавицею пройняло його радісне, його, мов струна натягнуте, тіло… Коліна стягло залізним дротом і підсунуло до підборіддя… Мука міцна й жагуча протяла цвяхами кожну цятку змученої істоти…

Хтось термосив за плече… Востаннє підвів наболілі, важкі, мов із заліза, вії і глянув на срібно-блакитні простори… Чорна постать схилилась над ним, щось кричала й розпачливо термосила плече…

Напружив усю свою волю, всі сили й пізнав… то був Модест.

Жахнувся й гарячим лицем зарився у мертвий сніг.

– Павлику, тобі не погано?

– Мені добре, Галю…

– Ти бачиш – наші старенькі, вірні тополі? Вони на варті…

– Я дивлюся на них…

Безмежними просторами розбіглися мільйонові сніги й на їхньому тлі чорним муром тяглися до неба тополі…

Санки рипіли блискучим снігом.

Блакитне, безконечне склепіння міцними лабетами стягло далекі обрії…

Чернігів – Київ, 1925–1926 рр.